

ГРАМАТИЧНЕ ВАРІЮВАННЯ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ

Алла Романченко

доктор філологічних наук, професор,
професор кафедри української мови
та мовної підготовки іноземців,
Одеський національний університет
імені І. І. Мечникова,

E-mail: apromanchenko@ukr.net;

Людмила Стрій

кандидат філологічних наук, доцент
кафедри прикладної лінгвістики,
Одеський національний університет
імені І. І. Мечникова,

E-mail: strijludmila@gmail.com

Однією з ознак фразеологічних одиниць є їхня *відносна* стійкість, яка їй уможливлює появу численних фразеологічних варіантів, що в науковій літературі опрацьовані доволі фрагментарно, зокрема потребує ретельного опрацювання розмежування їхніх типів, а також розрізнення варіантних і синонімічних фразеологізмів. Варіантність стійких сполук як мовну проблему опрацьовували Г. Артеменко, Л. Вишневська, А. Денисова, Н. Кочукова та В. Молькова, В. Маркітантова, А. Матвієнко, А. Романченко, В. Ужченко й Д. Ужченко та інші. Проблема варіантності у сфері фразеології – дискусійне питання з огляду на складність і різні погляди вчених стосовно відокремлення фразеологічних варіантів та фразеологічних синонімів [2, с. 14].

Як зауважує Г. Артеменко, розмежовуючи лексичні й граматичні варіанти фразеологізмів, урахувуючи ступінь відкритості синонімічного ряду структури, а також семантичну специфіку варіанта, можна заналізувати функціонування варіантів фразеологічних одиниць як феномену з огляду на структуру та асоціативні семантико-стилістичні зміни. Вона зауважує, що вибір варіанта

зумовлено особливостями психіки людини, зокрема її здатністю до ототожнення чи асоціативної кореляції реалій, умінням абстрагуватися, здатністю до метафоризації, аналізу й синтезу. Крім цього, варіювання спричинено також етнографічним оточенням, ментальними характеристиками [1, с. 44-45].

Метою пропонованої розвідки є характеристика граматичних варіантів українських фразеологізмів. Для реалізації поставленої мети необхідно розв'язати такі основні **завдання**: виявити фразеологізми, у яких зафіксовано граматичну заміну компонентів; здійснити поділ на різновиди та заналізувати граматичні варіанти.

Об'єктом дослідження є узуальні фразеологізми, а **предметом** – різновиди граматичних варіантів фразеологічних одиниць. **Джерельною базою** дослідження послуговували «Фразеологічний словник української мови» В. Д. та Д. В. Ужченків [3] та «Фразеологічний словник української мови» Г. М. Удовиченка [4].

Відомо, що граматичний варіант фразеологічної одиниці виникає внаслідок взаємодії компонентів, які відрізняються словотвірними й словозмінними афіксами, відмінковим керуванням і зміною порядку слів у фразеологізмі. Саме тому граматичними вважаємо варіанти фразеологізмів, котрі тотожні за семантикою та лексичним складом, проте мають відмінності у граматичній структурі.

Більшість дослідників стверджує, що варіюватися може будь-який компонент фразеологічних одиниць, а фразеологічні варіанти трактує як співіснуючі в мовній системі, утверджені традицією різновиди стійких сполук, що мають таке саме значення, але різняться лексемами, елементами граматичної будови або тим і тим. Залежно від компонента, який зазнає зміни, вирізняють лексичні, граматичні та лексико-граматичні фразеологічні варіанти. У граматичних варіантах взаємозамінюються словотвірні афікси в різних частинах мови: іменниках, прикметниках, дієсловах, прийменниках, а варіювання флексій спостерігаються в іменних частинах мови.

Формальна варіативність фразеологічних компонентів підпорядкована закономірностям словотворення, словозміни, синтаксису. Серед формальних варіантів фразеологічних одиниць зазвичай розрізняють словотвірні та морфологічні, що, у свою чергу, поділяють на різновиди, узалежнені від типу зміни компонентів, а також синтаксичні варіанти. Останні потребують окремого дослідження, тому їх не залучено в пропонуваному дослідженні.

До словотвірних варіантів зараховуємо такі: 1) у яких варіюються суфіксальні морфеми в одному зі складників, 2) у яких варіюються префіксальні морфеми в одному зі складників; 3) у яких варіюються форми однини та множини іменників. До першого різновиду уналежнюємо граматичні варіанти на кшталт *авгійові стайні* – *авгієві стайні*; *байди бити* – *байдики бити*; *близький світ* – *близенький світ*; *брати камінь за пазуху* – *брати камінець за пазуху*; *висіти на волосині* – *висіти на волоску*; в каламутній *воді* ловити рибу – в каламутній *водиці* ловити рибу; *встромляти палки* – *встромляти палиці*; *душа в п'ятах* – *душа в п'ятках*; *гладити по голові* – *гладити по голівці*; *горло перегризти* – *горлянку перегризти*; *губи надуті* – *губки надуті* – *губенята надуті*; за *горло* взяти – за *горлянку* взяти; *звити гніздо* – *звити гніздечко*; *камінь кинути у город* – *камінчик кинути у город*; *комом ставати у горлі* – *комом ставати у горляниці*; *крокодилячі сльози* – *крокодилові сльози*; на *волосині* висіти – на *волосинці* висіти; *перемивати кістки* – *перемивати кісточки*; *підставити ногу* – *підставити ніжку*; *підставити стільця* – *підставити стільчика*; *сухим вийти з води* – *сухеньким вийти з води*; *фальшива нота* – *фальшива нотка*; як *рак на мілі* – як *рак на мілині*; яким *вітром* занесло – яким *вітерцем* занесло.

Серед словотвірних варіантів зафіксовано здрібніло-пестливі форми іменників та прикметників із суфіксальними морфемами -к-, -ик-, -чик-, -ц-, -ець-, -иц-, -ечк-, -очк-, -енят-, -еньк-, згрубілі форми із суфіксальною морфемою -(ян)к-, присвійні прикметники, утворені від іменників чоловічого роду (-ов-, -яч-), абстрактні іменники (-ин-). У межах цього різновиду функціують переважно позитивно марковані слова-субститути, що замінюють

нейтральну лексему: *вода – водиця, п'яти – п'ятки, кістка – кісточка, вітер – вітерець, нота – нотка, близький – близьенький* тощо.

Другий різновид охоплює невелику частину фразеологізмів, у яких наявне варіювання префіксальних морфем, зокрема наявні варіанти з різносуфіксальними словами (*блекоти **наїстися** – блекоти **об'їстися**; закивати п'ятами – **накивати** п'ятами; роги **зламати** – роги **обламати***) та безсуфіксальними й суфіксальними лексемами (*бровою **не моргнути** – бровою **не зморгнути**; задля **красного** слівця – **для** **красного** слівця; **піймати** на гарячому – **спіймати** на гарячому; п'ятами **кивати** - п'ятами **накивати***). Взаємозамінними є префікси *на-* та *об-*, *за-* і *на-*, *з-* та *об-*. Безсуфіксальні слова заступаються префіксальними лексемами, як правило, на позначення завершеності дії.

Третій різновид словотвірних варіантів формують фразеологізми, що демонструють варіювання форм однини та множини. Іменники, ужиті у формі однини та взаємозамінювані формами множини, переважно номінують соматизми: *аж за **живіт** братися – аж за **животи** братися; вправляти **мозок** – вправляти **мізки**; губу надуту – **губи** надуті; взяти на **зубок** – взяти на **зуби**; не спускати **ока** – не спускати **очей**; пасти **оком** – пасти **очима**; під **рукою** – під **руками**; сіль в **око** – сіль в **очах***. Інші категорії іменників функціують зрідка, напр.: *білою **ниткою** шитий – білими **нитками** шитий; викидати **коника** – викидати **коники**; на **глуз** піднімати – на **глузи** піднімати*. Також варіюються займенникові форми, зокрема особові та присвійні займенники: *за кого **мене** приймаєш – за кого **нас** приймаєш; куди **ваше** діло – куди **твоє** діло; матері **їх** ковінька – матері **твоїй** ковінька*. Зауважимо, що зміна числової парадигми не призводить до зміни відмінкової форми слова.

Другий тип граматичних варіантів фразеологічних одиниць – морфологічні варіанти. Морфологічні варіанти – це дві або більше форм фразеологізмів, які допускають морфологічні зміни в одному чи більше компонентах і зберігають при цьому семантичну й образну тотожність стійкої сполуки.

У межах зазначеного типу функціують фразеологічні варіанти, що стосуються: 1) взаємозамінювання відмінкових форм іменників; 2) варіювання флексій слів. Варіювання відмінків можна продемонструвати такими граматичними варіантами, у межах яких наявні як зміни в прийменникових сполуках (*аж мороз **поза шкурою** пішов – аж мороз **поза шкуру** пішов; десята вода **на кисіль** – десята вода **на киселі**; держати **язик** за зубами – держати **язика** за зубами; забити собі **в голову** – забити собі **в голові**; світ **за очі** – світ **за очима**), так і зміни в безприйменниковому керуванні (*випити гірку **чашу** – випити гіркої **чаши**; витрішки їсти – **витрішків** їсти; дати **раду** – дати **ради**; дерти **ніс** – дерти **носа**; **раки** пекти – **раків** пекти; розбити **глек** – розбити **глека**). Найчастіше спостерігається взаємозамінність знахідного та родового відмінків (*чашу – чаши, раду – ради, язик – язика, ніс – носа*), рідше – орудного та знахідного (*поза шкурою – поза шкуру; за очі – за очима*), знахідного та місцевого (*в голову – в голові; на кисіль – на киселі*).**

Варіювання закінчень у межах одного відмінка репрезентують фразеологізми *Богу душу віддати – Богові душу віддати; зі світа звести – зі світу звести; на вуси намотати – на вуса намотати; на край світа – на край світу; поки й світа сонця – поки й світу сонця*. Частіше варіюються відмінкові закінчення в родовому, рідше – у давальному відмінку. Зазначимо, що такі морфологічні варіанти засвідчено серед іменників II відміни чоловічого роду твердої групи однини (*глек – глека, світа – світу*) та множини (*вуси – вуса*). Також можуть взаємозамінюватися закінчення в стягнених і нестягнених формах прикметників жіночого роду в однині: *Божя іскра – Божая іскра*.

Граматичні варіанти – одна з форм реалізації узуальних фразеологічних одиниць, що являють собою стійкі сполуки зі значенням, котрі не виходять за межі усталених та зберігають однакову образність [2, с. 17]. Варіаційна амплітуда таких форм забезпечується здатністю суфіксальних та префіксальних морфем, а також здатністю виразників граматичних категорій взаємозамінюватися. Феномен фразеологічних варіантів, зокрема й граматичних, полягає в наявності в мовній системі двох і більше стійких

сполук, але в мовленнєвій практиці реалізується одна з них, яку обрав комунікант.

Список використаних джерел:

1. Артеменко Г. Особливості фіксації логічного пізнання фразеологічними варіантами. *Лексикографічний бюлетень*. Київ : Інститут української мови НАН України, 2011. Вип. 20. С. 39-45.
2. Романченко А. П. Лексичні фразеоваріанти як складники узуальної фразеології. *Записки з українського мовознавства*. Одеса : Полипринт, 2020. Вип. 27. С. 13-20.
3. Удовиченко Г. М. Фразеологічний словник української мови. Київ : Вища шк., 1984. Т. 1. 304 с.; Т. 2. 384.
4. Ужченко В. Д., Ужченко Д. В. Фразеологічний словник української мови. Київ : Освіта, 1998. 224 с.